

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNDAGÍ FRAZEOLOGIZMLERDÍN LINGVOMÁDENIY XARAKTERI

Mnajatdinova Elmira

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq folklorın lingvomádeniy jaqtan analizlew sońǵı jıllarda qolǵa alına baslandı. Bul baǵdarda dáslepki izertlew jumısları az sanda bolsa da kózge kórine basladı. Sh.Qunnazarova [4], X.Tolıbaev [5], Z.Daniyarovalardıń [3] dissertaciyalıq jumıslarında dástanlardıń, erteklerdiń tillik ózgeshelikleri hár tárepleme izertlenildi. Bul izertlew jumısları tiykarınan folklorlıq shıǵarmalardı mádeniy kózqarastan, xalıqtıń etnografıyalıq ózgesheliklerine baylanıslı izertlenilgen.

Frazeologizmler-obrazlı ekspressivlik kórkemlew quralları. Bul olardıń tiykarǵı xızmeti. Bul xızmet qaraqalpaq tilinde ayqın kórinis tapqan. Obrazlılıq-qaraqalpaqlardıń dúnya tanıwınıń xarakterli belgisi. Qaraqalpaq ádebiyatında kórkem sóz sheberleri óz shıǵarmalarında xalıqtıń hám qaraqalpaq tiliniń bul ózgesheliklerin sheberlik penen kórsete alǵan.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq qatlamı strukturası hám máánisi boyınsha quramalı hám quramalı, hár qıylı. Sózlik quramınıń belgili bólimin quraytuǵın frazeologizmler xalıq awızeki dóretpelerinde kórkem shıǵarmalarda, xalıqtıń awızeki sóylew tilinde keń qollanıladı.

Hár bir tildiń frazeologiyalıq sisteması tereń milliy tamırlarǵa iye. Frazeologizmlerdiń basım kópshiligi milliy tiykardı negiz etip alǵan. Olar-millet ómiriniń aynası, sonlıqtan onda saqlanǵan milliy mádeniy negizlerge súyeniledi. Frazeologizmlerdiń milliy belgisi olardıń mánilik ayırmashılıqlarında kórinis tabadı.

Qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet dástúrleri uzaq jıllar dawamında qalıplesken. Olardıń jasaw tárizi, kún kórisi, mádeniy milliilikte óz kórinisin tabadı. Qaraqalpaq xalqınıń eń tiykarǵı mádeniy milliy ózgeshelikleriniń biri-dástúriy mádeniyat ulgilerindegi milliy máresimleri. Xalıqtıń túsiniginde milliy úrp-ádetler saqlanıp qalǵanda ǵana basqa milletlerden bólek mádeniy ayırmashılıqları menen ajıralıp turadı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler etnolingvistikalıq kóz-qarastan izertlenbedi. G. A. Adilovanıń [1] “Qaraqalpaqstan qazaqları etnografizmleriniń lingvomádeniy analizi” degen temadaǵı jumısı qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi etnografizmlerdiń qalıplesiw tariyxı hám olardıń ózine tán lingvomádeniy ózgesheliklerin ashıp beriw, leksika semantikalıq toparlarǵa ajıratıw, qurılısı boyınsha túrlerin anıqlawǵa baǵıshlanǵan. Bul jumısta tiykarınan etnografıyalıq leksika sóz etiledi, biraq frazeologizmlerge dıqqat awdarılmaǵan.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń xarakterli belgileriniń biri –olardıń awızeki tilde keńnen qollanılıwı bolıp tabıladı. Ásirler dawamındaǵı dástúrlerdiń biri awızeki sóylewde, xalıq awızeki úligerinde, salt dástúrlerde kórkem obrazlı sózler-frazeologizmler kóplep qollanılǵan. Hár kúngi azanǵı dasturqan basındaǵı pátiya, tilek-bulardıń barlıǵı da frazeologizmler arqalı ayılǵan.

Qaraqalpaq tilindegi jaqsı tilekler “aq” komponenti menen kelgen frazeologizmlerde kórinedi. Aq otaw-uldıń jańadan tigilgen úyi, aq pátiya-ata-ananıń perzentlerine bildiretuǵın jaqsı tilekleri, aq jawlıq-perzentlerin tárbiyalap ósirgen ana, aq kóylek-kelinlerdiń toy libas, páklik belgisi. Bunday frazeologizmler xalıq qosıqlarında da ushırasadı.

Aq jawlıqlı anam qıylanıp azbasın,

Beldi bekkem buwıp hárgiz jazbasın. (“Joqlaw” 239-bet. V tom)

Bul qatarlardaǵı aq jawlıqlı frazeologizmi arqalı qaraqalpaq analarınıń sawlatlı, ǵaybar kelbeti óz kórinisin tapqan.

Xızmetińe qız-kelinshek talasıp,

Aq bolǵay maqsherde júziń jan balam. (“Joqlaw” 205-b. V-tom)

Bul qatarlarda bolsa ata-ananıń óz perzentine jaqsı tileklerin júziń aq bolǵay frazeologizmi arqalı bildirilgen.

Qaraqalpaqlarda shańıraqqa húrmet penen qaraw, tuwǵan tuwısqanlar arasında bawırmanlıq, mehir-aqıbet hám erli-zayıplardıń bir-birine sadıqlıǵı milliy qádiriyat bolıp esaplanadı.

Qol qanatım, aǵalarım, inilerim,

Kózi yashlım, mehribanıńm xosh endi. (“Joqlaw” 204-b. V-tom)

Ákelshi beri inimdi,

Súyip bir *mawqım basayın*. (“Sıńsıw” 184-b. V-tom)

Bul qatarlarda qol qanat frazeologizmi arqalı tuwısqanlardıń bir-birine jaqınlıǵı sadıqlıǵı kórinedi. Mawqım basayın frazeologizmi arqalı bolsa jaqın tuwısqanlardıń bir-birine súyipenshiligi ayılǵan.

Kempir-ǵarrı, men úshewmiz turamız,

Qayta-qayta *máslahattı quramız*. (“Inim” 175-b. V-tom)

Bul qatarlarda bolsa shańıraqta hárqanday perzent ata-anası menen oylaspay heshbir isti baslamaytuǵınlıǵı máslahat qurıw frazeologizmi arqalı berilgen.

Nekemdi qıysa da qazı hám molla,

Bergen amanatın alsa da alla. (“Sıńsıw” 177-b. V-tom)

Bul qosıq qatarlarında bolsa musılman xalıqlarında ushırasatuǵın milliy dástúrlerdiń biri shańıraq bolıwdıń birinshi shárti neke qıyıw frazeologizmi qollanılǵan. Bul ámel kóbinese qazı, mollalar tárepinen iske asırılǵan.

Shańıraq lekseması jeke turǵanda, tuwra mánisinde qara úydiń bir bóleginiń atamasın bildiredi. Sol qara úydiń bir bóleginiń ataması arqalı xojalıq, bala-shaǵa mánisinde metonimiyalıq usıl arqalı awısıp qollanıladı. Shańıraq xalıqtıń nıshanı. Shańıraǵıń shayılmásın-degen tilek báhá shańıraǵıń bekkem bolsın, ot basıń aman bolsın degen tilekti bildiredi. Qaraqalpaq xalqınıń eki jastıń shańıraq qurıwı-toyda jaslarǵa aq pátiya, tilek aytıw úrdis bolıp esaplanadı. Frazelogizmler milliy mádeniy maǵlıwmatlardıń dáregi sıpatında eń jaqsı tileklerdi bildiredi.

Biz otırmız toyxanada,

Baxıtlar bolsın ziyada. (“Toy baslaw qosıqları” 27-b. V-tom)

Sonday-aq xalıq qosıqlarında qaraqalpaq xalqınıń milliy mentalitetine ǵana tán bolǵan awız tiyiw frazeologizmi de hár qıylı variantlarda qollanılganın kóriwge boladı. Mısalı; Aǵań kelse as piser,

Astıń dámin tat, bópe. (“Háyyiw” 457-b. 99-tom)

Quyırıqmaydan *awız tiy,*

Quwırdaqqa toy bópe. (“Háyyiw” 457-b. 99-tom)

Awız tiyiw-awqattan yamasa nannan awız tiyip ketiw, azıraq awızǵa salıw.

Aynanayın jan balam,

Asımnıń aldı asıǵım. (“Háyyiw” 460-b. 99-tom)

Bul qatarda bolsa asımnıń aldı dep shańıraqtıń tuńǵısh perzenti, onnan keleshekte atasınıń úmitleri kóp ekenligin kóriwge boladı.

Hár qanday shańıraқта kelispewshilikler aqıbetinde erli-zayıp arasında túrli jaǵdaylar júz beriwı múmkin. Usıǵan baylanıslı xalıq qosıqlarında frazeologizmler ushırasadı.

Mısalı;

Quday urıp, *kewil burǵan* shıǵarsań,

Meniń jan apamdı urǵan shıǵarsań.

Basqaǵa *kóz salıp* júrgen shıǵarsań,

El-xalıqqa shermende bolǵan jezdejan. (“Aytıs” 84-b. V tom)

Bul qosıq qatarlarındaǵı kewil burıw frazeologizmi arqalı er adamnıń óz hayalınan basqa hayalǵa kewil beriwı, kóz salıw frazeologizmi arqalı da basqa hayalǵa sóz salıp, qarap júrgenligin aytadı.

Ramazan ayında ayıtılatuǵın salt jırlarınıń biri-yaramazan. Professor Q. Ayımbetov bul haqqında bılay dep jazadı: “Yaramazandı kásip qılǵan adamlar burıńǵı zamanlarda qasına birneshe jaslardı toplaп alıp, basqa urıwlarıńıń ellerine barıp, jańa túsken kelinshektiń, yáki úyinde er jetken qızı bar úydiń qasına kelip, at ústinde turıp yaramazan aytatuǵın bolǵan. Yaramazandı baslawshı óz táriypin aytıp bolǵannan soń qasındaǵılar jámaát bolıp xor menen naqıratın aytatuǵın bolǵan”[2] Yaramazan aytqanlarǵa hár qıylı sıylıq, sawǵalar berilgen. Onı alıp bolıp yaramazan aytıwshılar

úy iyelerine pátiya berip, tilek bildirgen. Bul tileklerde tiykarınan frazeologizmler qollanılǵan.

Asın, asın asıńa,

Bereket bersin basıńa,

Qırǵawılday qorǵalap,

Bódenedeı jorǵalap,

Dáwlet kelsin qasıńa...

Úyińniń ishi toq bolsın,

Bále-qada joq bolsın. (“Aytım” 244-b, V tom)

Hár bir xalıq hár sózdi ózinshe qabıllaydı, hár millettiń óziniń isenimleri boladı. Biz úyrengen frazeologizmlerde xalıqtıń úrp-ádet dástúrlerine, ruwxıy dúnyası sáwlelengen. Frazeologizmlerdiń tábiyatın úyretip, qollanıw ózgesheligin túsindiriw jaslardıń sóz baylıǵın arttırıw, rawajlandırıw, milliy ideyanı sanaǵa sińdiriw ushın úlken áhmiyetke iye.

Solay etip, qaraqalpaq xalıq qosıqlarındaǵı frazeologizmler lingvomádeniy ózgesheliklerge iye. Olardıń qollanıw órisi de hár qıylı. Sebebi frazeologizmlerde tárbiyalıq áhmiyetke iye mazmun bar. Frazeologiyalıq sistema eń mádeniyat saqlawshı alıp júriwshı qatlam sıpatında ózinde insannıń dúnya tanıwınıń etnikalıq usıl, formaların óz boyında jámlegen. Qaraqalpaq xalıq óziniń quwanışlı kúnlerinde de, qayǵılı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı. Adamǵa ózi tuwılǵan kúninen baslap, qosıq barqulla joldas boldı.

Qaysı bir xalıqtıń klassikalıq ádebiyatın alıp qarasaqta onıń ishinde xalıq qosıqları kórnekli orın iyeleydi. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qarap, qosıq-tábiyattaǵı eń sulıw qubılıslardıń kórkem obrazları, kórkem-ónerdiń hasil marjanı dep bahalaǵan. Haqıyqattan da xalıq qosıqları barlıq waqıtta adamnıń gózzallıqqa degen súyiwshiligin arttırıp, óziniń eń jaqsı ideyaları menen xalıqqa estetikalıq tárbiya berip otıradı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR

1. Адилова Г.А. Қарақалпақстан қозоқлари этнографизмининг лингвомаданий таҳлили. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати.-Нукус, 2018.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. –Нөкис «Қарақалпақстан», 1977, 30-Б.
3. Daniyarova Z. Qaraqalpaq dástanlarında antroponimlerdiń lingvokulturologiyalıq analizi. Avtoref. Nókis, 2023.
4. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń leksika-semantikalıq hám lingvomádeniy analizi. Avtoref. Nókis, 2020
5. Tolıbaev X. Qaraqalpaq dástanlarındaǵı toponimlerdiń lingvomádeniy analizi. Avtoref. Nókis, 2022.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық V том. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.